

ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИЦИ АЛБАНСКОГА ЈЕЗИКА

САЖЕТАК

У раду је реч о развоју етимологије у области албанскога језика, с акцентом на прегледима четирију одабраних етимолошких речника: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* Густава Мајера (1891), *Studime etimologjike në fushë të shqipes* Ећрема Чабеја (1976), *Albanische Etymologien* Бардиља Демираја (1997) и *Albanian Etymological Dictionary* Владимира Орјола (1998). Анализирају се садржај, методологија и научни контекст свакога од речника, појединачно, као и у поређењу једних с другима. Процењује се опште стање дијахронијске лингвистике албанскога и индоевропских језика у тренутку њиховог објављивања, те допринос албанској етимологији и индоевропској лингвистици свакога од њих. Речници су анализирани хронолошки, чиме се покушао достићи циљ рада, а то је обликовање слике општега развојног пута етимологије на пољу албанскога током XIX и XX века, тј. током овим радом обухваћених стотину и педесетак година њеног развоја, опримерених одабраним етимолошким речницима албанскога језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историјска лингвистика, албански језик, етимолошки речници.

1. Преглед развоја албанске етимологије

Прва дијахронијска истраживања албанскога језика почела су половином XIX века, тачније од 1843. и 1854. године, када је Франц Боп (Franz Bopp) у два наврата у Краљевској академији наука у Берлину прочитао саопштења о својим проучавањима сродства албанскога с другим индоевропским језицима. Потоње од ових саопштења, студија под насловом *Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen* и објављена је наредне године (Bopp 1855). С тим Боповим делом почиње и развој упоредноисторијске лингвистике и етимологије албанскога језика.

Франц Боп оснивач је компаративне граматике (Ivić 2001: 49–50), први који је успео да објасни раније уочену сродност између индоевропских језика користећи се компаративном методом и анализом (Bopp 1816; Bopp 1833). За историју албанскога нарочито је значајно његово саопштење Краљевској академији из 1854, у коме износи уверење, засновано на ранијим својим истраживањима бројева и заменица албанског језика, као и на низу гласовних и морфолошких подударности између албанскога и других индоевропских језика, о припадности албанскога индоевропској језичкој породици:

Ich habe in einer früheren, noch unveröffentlichten Abhandlung (gelesen am 23. Febr. 1843) die Zahlwörter und Pronomina des Albanesischen behandelt, und bin durch meine damaligen Untersuchungen zu der Überzeugung geführt worden, dafs die genannte Sprache zwar entschieden der indoeuropäischen Familie angehört, aber in ihren Grundbestandtheilen mit keiner der übrigen Sanskritschwesteren unseres Erdtheils in einem engeren, oder gar in einem Abstammungsverhältnisse steht (Bopp 1855: 1).

Сама студија *Über das Albanesische...* састоји се свега од 47 страница, којима следи пак готово још толико страница ауторових напомена, разјашњења и примедба уз главни текст саопштења (стр. 48–85). На крају књиге налазе се и индекс албанских речи (стр. 86–89), наведених према немачкоме преводу и често са сродним речима из санскрита и граматичким напоменама, као и допуне и исправке (стр. 90–92). Албанске речи записане су варијантом грчкога писма, прилагођенога означавању фонема албанскога језика, и то углавном онако како их је пре Боп записивао и Фон Хан, но с неколиким Боповим иновацијама: „Ich befolge in dieser Abhandlung im Wesentlichen die Orthographie Hrn. v. Hahn's, von welchem ich nur in folgenden Punkten abweiche...” итд. (Bopp 1855: 48–53).

Главни део студије, прочитан у Краљевској академији наука годину дана раније, садржи Бопове погледе на сродност албанскога с другим индоевропским језицима, и то на првом месту са санскритом, који је у то време и највише био закупао пажњу првих индоевропских компаративиста. Припадност албанскога језика индоевропској породици Боп потврђује примерима гласовних подударности у лексици и морфолошких подударности између албанскога и санскрита, каткада наводећи и подударне облике са старословенским, готским итд. Значај Бопове студије за каснију упоредноисторијску лингвистику албанског језика и огледа се најпре у његовој оријентацији ка сродности морфолошких образаца, за разлику од приступа ранијих компаративиста само лексичким подударностима: „Whereas earlier suppositions were only supported by comparisons of words, Bopp proved the existence of relationships through grammatical comparison” (Meier-Brügger et al. 2003: 12); али јој важност донекле опада с недостатком бољег теоријског оквира у који Боп није успео сместити своја виђења: „As is well known, Bopp was a very poor theorist, but a solid practitioner” (Koerner 1986: 53–54), и уопште, с невеликом методолошком обазривошћу, о којој ће тек касније младограматичари развити свест (Ivić 2001: 71–72). Боп, наиме, не дефинише ниједан гласовни закон већ само уочава тенденције ка подударности између албанскога и санскрита: „Bopp's sound laws were only statements of general tendencies, and Bopp did not feel it necessary to provide explanations for cases which failed to follow the general rule” (Sampson 1980: 16).

Ипак, *Über das Albanesische...* начинило је први корак ка развоју историјске лингвистике и етимологије албанскога језика, управо увевши компаративни метод у истраживања језичке сродности између албанског и других индоев-

ропских језика и у реконструкцију старијих облика албанских речи, најпре оних наслеђених из прајезика. Посебно је важна у томе Бопова оријентација не ка појединачно узетој лексеми већ ка укупној морфолошкој парадигми лексеми као извору за даљу упоредноисторијску и етимолошку реконструкцију. Не може се, дакле, рећи како је Бопово дело и на који начин реално допринело етимологији албанскога језика, али се свакако мора признати да је управо од њега свако касније етимолошко истраживање кренуло, те да је Бопово дело упоредноисторијској граматици и етимологији албанскога управо дало подстрек за даљи развој, и упутство у којем смеру ће се тај развој углавном одвијати.

Као настављач тога боповскога смера, али за разлику од Боп, са значајном младограматичарском свешћу о важности метода, појавио се Густав Мајер (Gustav Meyer), аутор првога етимолошког речника албанскога језика, објављеног 1891. у Стразбуру (*Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*: EW). И Мајер у вези са местом албанскога унутар индоевропске породице следи Бопову идеју, али јој приступа више систематски (Baldi 1983: 88), дефинишући гласовне односе између албанскога и других индоевропских језика радије него само уочавајући сличности између њих, што је Боп чинио пола века раније. Резултат тога увођења методологије у реконструкцију старијих облика албанског језика јесте управо Мајеров етимолошки речник, о коме ће детаљније посебно бити речи ниже.

У овој епоси првих компаративиста, индоевропски управљеној, која је трајала од зачетка упоредноисторијских истраживања на пољу албанског језика средином XIX века до пред половину XX века, тачније пред Други светски рат, ваља поменути и Миклошича (Miklosich 1870), Педерсена (почев од Pedersen 1894 итд.), Јокла (Jokl 1911 и др.), југословенске албанологе углавном окупљене око тада основаног Балканског института Српске краљевске академије (1934, данас Балканолошки институт САНУ), балканологе попут Густава Вајганда, Петра Скока и др.

Ова етапа развоја етимологије на пољу албанскога унела је, дакле, у науку сазнање о индоевропском пореклу албанскога (најпре према Meyer 1884), утврдила како албански припада сатем-групи индоевропских језика (Pedersen 1900), обратила пажњу и на језичке контакте између балканских језика (Miklosich 1870; Schleicher 1850; Sandfeld 1930), и тиме поставила темеље даљем развоју ове дисциплине. Једна од важнијих тема којима се овај период развоја албанске историјске лингвистике бавио било је питање о илирскоме или трачком пореклу албанскога (в. Станишић 2006: 84–86), али та дискусија није водила ка релевантнијем резултату, због мањка података о старобалканским језицима, а и због слабе методолошке образливости тога времена – поистовећивања језика и етнице, слабе разлике између историје и лингвистике, па и због политичких претензија неке од страна на одређене територије (уп. Tucović 1946), и сл. Ову ће епоху и квалитативно и квантитативно прекинути

Други светски рат, због чега након њега морамо говорити о почетку нове етапе у развоју албанске етимологије.

Други светски рат донео је, дакле, крупне промене и за албанологију. Тада водећег аустријског албанолога Норберта Јокла ухапсио је Гестапо 1942. и спровео у концентрациони камп, након чега му се изгубио траг; највероватније је исте године и убијен. Ећрем Чабеј (Eqrem Çabej), најзначајнији албански лингвист тога доба, након окупације Албаније прелази у Рим, и одбија ангажовање које му је понуђено у институцијама које оснивају фашистичке власти. Једини балкански универзитетски центар на коме се тада изучавала албанологија, у Београду, престаје с радом за време рата и трпи знатне материјалне губитке. Недуго по завршетку рата, 1953. године, умро је и Холгер Педерсен. Дакле, број албанолога предратне генерације далеко се смањио до педесетих година; једни од ретких који су својим радом повезали ова два периода, предратни и поратни, јесу водећи југословенски албанолингвист Хенрик Барић, зачетник албанолингвистике на Универзитету у Београду и један од присталица и истраживача трачке хипотезе о пореклу албанскога (Станишић 2006: 85), Карло Таљавини и др.

Осим квантитативних промена, по завршетку Другог светског рата албанологију захватају и знатне квалитативне промене. Већ од педесетих година XX века почиње нова етапа у развоју албанске историјске лингвистике и реконструкције језика. Чабеј, вративши се у Албанију, постаје професор историје албанског језика и историјске фонологије. Јављају се нови истраживачи у САД – Ерик Хемп, у Европи – Стјуарт Мен, у појединим својим радовима и Фредерик Кортлант, у Совјетском Савезу – пре свих Агнија Десницкаја, а касније и Владимир Орјол (Vladimir Orel), као и у Југославији – пре свих Идриз Ајети и многи други, и у самој Албанији, упоредо са оснивањем првог универзитетског центра у Тирани крајем четрдесетих – поред Чабеја, Кољец Топали, Шабан Демирај и др. Сви они дају нов допринос проучавању историје албанскога и етимолошкој реконструкцији. Тај нови карактер овога периода огледа се најпре у систематском приступу грађи, једном више критичком осврту ка ранијим хипотезама, и најважније, у усмерености ка реконструкцији прајезика, што је велика новина и значајан помак у односу на ранија истраживања. Тако се, уместо констатовања уопштених односа између албанскога и других индоевропских језика, пажња у овоме периоду усмерава на реконструкцију старијег стања албанског језика и на унутарњи историјски развитак самога албанског, чиме наука добија сасвим нов и систематски увид како у историју језика – и то структурно му приступајући, као систему језичких јединица – тако и у историју појединих речи и облика. Стога је, као резултат таквих квалитативних промена у приступу историји и етимологији албанскога, добијен читав низ нових радова, од којих је сваки осветљавао по неки угао структуре албанскога из дијахронијске перспективе, све до краја XX века, и до данас (нпр. Mann 1950; Mann 1952; Hamp 1957; Hamp 1966; Kortlandt 1987;

Kortlandt 1996; De Vaan 2004 итд.); скупа с оним нешто више синтетичким, крупнијим прегледима историјске граматике албанскога (нпр. Барић 1959; Десницкаја 1968; Mann 1977; Demiraj 1989; Орел 1989; Orel 2000; такође уп. Joseph, Maynard 2000; Elsie 2004: 13–14 и др.).

Тако су у овоме периоду добијена и два нова етимолошка речника албанског језика – Чабејеви *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (SE, 1976), о којима ће више речи бити ниже, као и Huld 1984. О овоме другом пак веома лоше се изјаснио Виктор Фридман:

When I first saw the title of this book I was excited; by the time I finished it I was depressed. The author has an imperfect grasp of Albanian; his citations of references and forms are often inaccurate; he even goes so far as to tamper with verifiable data when he has failed to make sense of it (Friedman 1985).

И касније, идући ка прелазу у овај век, албанска етимологија и данас наставља свој развој. Последњих година XX века појављују се још два етимолошка речника албанског језика, за која можемо рећи да представљају врхунац до којег је проучавање етимологије албанскога језика до данас дошло – то су *Albanische Etymologien* Бардиља Демираја (AE, 1997) и *Albanian Etymological Dictionary* Владимира Орјола (AED, 1998). Оба ћемо детаљније анализирати ниже.

2. Густав Мајер, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* (1891)

Мајеров EW први је етимолошки речник албанскога. Најзначајније је дело прве епохе албанске етимологије, тј. младограматичарског периода XIX века. Одликује се, као што смо то изнад поменули, увођењем, у односу на раније компаративисте, методолошки опрезнијег приступа у албанску етимологију; али му још увек недостаје свести, која ће се развити тек у другој половини XX века, о историјском развоју самога албанског језика, дакле недостаје му етапне реконструкције старијих облика у прајезику и старијим фазама албанских дијалеката.

Речник садржи ауторов предговор (стр. VII–XIII), индексе речи (стр. 490–515), библиографију (стр. 516–524) и допуне и исправке (525–526). Главни део, сâм речник, заузима стр. 1–489. Мајер је речник посветио Миклошичу, на чије се радове највише и ослањао (в. EW: *Vorrede*). Албанске речи записане су варијантом латиничког алфавета, са неколико графема узетих и из српскохрватскога и грчког алфавета (попут *dž*, *š*, *đ*, *џ* и сл.).

Мајер је аутор више радова значајних за албанологију (Baliu 2001), међу којима се истичу његова граматика албанскога језика (Meyer 1888; в. Kastrati 1980: 197–200), и EW, најважније његово албанолошко дело. EW је био колико цењен међу савременицима, толико и веома критикован. Мајеру се замерало

пре свега на томе да је „преценио страни елемент у албанском“ (в. цит. у Baliu, *ibid.*). И сâм Мајер пише:

Von etwa 5140 Schlagworten, welche mein Buch enthält, haben sich mir 1420 als romanischen Ursprungs ergeben (gegenüber 930 bei Miklosich), 540 als slavisch (bei Miklosich 319), 1180 als türkisch, 840 als neugriechisch; nur etwa 400 konnte ich mit mehr oder weniger Sicherheit als altes indogermanisches Erbgut erweisen, etwa 730 zeigten sich meinen Deutungsversuchen als unzugänglich (EW: *Vorrede*, IX).

Одатле се већ виде неколике мане схватања ове епохе. Тек ће се касније, рецимо, утврдити како је још праалбански језик вишеструко био романизован, до те мере да је и албански својеврстан „полуромански“ језик, једним делом континуанта старобалканских језика, а другим делом органска континуанта балканског латинитета; тако да један замашан слој романске лексике и морфологије у њему свакако није, у класичном смислу тога појма, „позајмљен“, дакле није стран већ наслеђен из прајезика (в. Demiraj 1989: 109–115). Но, за Мајера, међутим, све су то романске позајмљенице („romanischen Ursprungs“), премда ипак прави разлику између речи које су „aus lat.“ и оних, млађих, које су „aus it.“

С друге стране, Мајер је, ипак, могао заправо одлично показати ону другу сферу албанскога, сферу језичких контаката и балканизама, и могао би његов EW заправо бити својеврстан речник путева језичких контаката на Балкану, на примеру албанскога. Тако вели Чабеј, и ми ћемо се сложити с њим:

Po të kujtojmë edhe faktin që, Gustav Majeri, përveçse albanist qe edhe greacist e një turkolog i shquar dhe s'ka qenë larg as nga studimet sllavistike e romanistike, dhe më anë tjetër të kemi parasysh edhe këtë që shqipja ka një pozitë centrale në mes të gjuhëve ballkanike, atëherë do të kuptojmë mirëfillt që ky fjalor, përtej shqipes, na paraqet nga njëfarë pikëpamje njikohësisht edhe një fjalor etimologjik të krahasuar të gjuhëvet të Ballkanit (Çabej 1957; цит. у Kastrati 1980: 200).

Типичне одреднице у Мајеровом речнику изгледају овако (EW: 36; 86; 113):

bil'bil', *bül'bül'*, *birbil'*, in Borgo Erizzo *brbül'* m. 'Nachtigall; kleine Kinderpfeife aus Manlbeerholz'. *virvil'ze* f. 'Nachtigall' Schiro. Aus tü. *bülbül'* 'Nachtigall', auch im Bulg. Se. Rum.

đjete 'zehn', geg. *đete*, *đet* (*đeit* Ro.). *đjeteš* 'zehnfach'. *đjéteš* 'zehnter'. *đite* geg. 'der Zehnt'. Vgl. ai. *daša* av. *dasa* arm. *tasn* lit. *dėšimtis* asl. *desęty* gr. *δέκα* lat. *decem* got. *taihun* air. *deich*. *điete* steht zunächst für **đies-te*, wo *điēs* = *desn* und *te* das im Lit. und Slav. als *-ti* *-tь* erscheinende Suffix ist. Vgl. Verf. Alb. Stud. II 51. 69 ff.

ftua-oi m. 'Quitte, Quittenbaum'. Aus lat. *colōneum* 'Quitte' = *cydōnium mālum*. Asl. *gdunja* neben *kidonije* (Mi. EW. 61), it. *cotogna*, mac. *gutunje*, rum. *gutuij*.

Речи су протумачене немачким преводом, и обично наведене у тоскијском облику, док је гегијски наведен иза. Мајер групише све изведенице од истог корена под једном одредницом, а затим даје етимологију и сродне речи из других језика. Његова етимологија састоји се од утврђивања гласовних односа; реконструкцијом старијег стања слабо се, ако уопште, бави (нешто ређе једино код речи које препознаје као индоевропско наслеђе, као у s. v. *đjete*).

Мајеров је EW, дакле, вишеструко значајан – као први етимолошки речник албанскога, али и као први балканолошки речник. О њему сâм аутор овако пише:

Ich glaube nicht, dass patriotische Albanesen und annexionsbedürftige Griechen, welchen das Dogma von der hohen Altertümlichkeit jedes albanesischen Wortes zur Stütze ihrer pelasgischen oder sonst irgend welcher Theorie notwendig ist, an dem Aufzeigen der bunten Mosaik, wie es hier geübt wird, grosse Freude haben werden, wenn sie mein Buch einmal in die Hand bekommen sollten (EW: *Vorrede*, XIII).

И заиста, Мајер јесте доследно поставио науку изнад политике, објективност изнад „романтизма“; што његову речнику даје додатну важност као дотад, и још дуго времена након Мајера, скоро једином младограматичарски доследно објективном раду на пољу упоредноисторијске граматике албанског језика; и мада ће и сâм бити предмет нагађања и многих демагогија и у времену доста након EW и других радова, Мајер остаје ипак једна од светлијих тачака лингвистике XIX века и прве епохе развоја албанологије.

3. Ећрем Чабеј, *Studime etimologjike në fushë të shqipës* (1976)

Чабејев речник (SE) природан је наставак Мајеровога. У односу на EW, Чабеј доноси нову лексичку грађу, допуњује Мајерове хипотезе новим подацима, и најважније од свега, усмерава пажњу на унутрашњи историјски развитак самога албанског језика.

Проучавајући дела старе албанске књижевности, Чабеј је добио увид у историјски развитак албанскога, те је тако могао и формулирати тезе о гласовним променама које су се догађале током историје албанскога, попут редукције почетних вокала или дифтонгизације група вокала и др. (Ајети 1976: XII). Важне доказе за своје тезе Чабеј налази и у албанској и балканској топонимији, којом се такође бави (Ајети 1976: XIV–XV).

Сâм Чабеј налази разлога своме послу у непотпуности Мајерова материјала, и сасвим слично југословенским дијалектолозима тога времена, подстиче на

бележење и проучавање језика што је то брже и хитрије могуће, јер је народни језик „у цајтноту” и с временом се све више губи:

Një nga pengesat kryesore dhe nga të metat prej të cilave vuajnë studimet e etimologjisë së shqipes është njohja e mangët e materialit gjuhësor. Kjo është dhe një nga shkaqet kryesore që Gustav Meyeri gjykoj keq mjaft fjalë nga të leksikut shqiptar. Me gjithë përparimet e mëdha që janë për të shënuar këtu, një pjesë e mirë e këtij brumi gjuhësor rron edhe sot e gjithë ditën në gojë të popullit i pambledhur e i paregjistruar nëpër fjalorë. Këtu vetëm një punë sistematike dhe e organizuar në mënyrë shkencore mund të na çojë përpara. Po duhet të jetë edhe një punë e shpejtë, sepse ky visar me modernizimin e jetës po tretet dita me ditë si kripa në ujë (SE: 27).

На примеру једне одреднице из SE видећемо разлике у односу на EW и, уопште, разлике које је Чабејева епоха унела у науку у односу на Мајерову (SE: 240–241):

huaj (*i*). Për këtë fjalë, qysh prej G. Meyerit 154 (më parë prej Kamardës II 205) e këtëj pranohet një afëri me gr. **ξένοσ** „i huaj“, me gjithë se G. Meyeri vetë më vonë (Alb. Studien III 59 v), këtë afrim e gjente të dyshimtë. E pranojnë ndër të tjerë Brugmann (I² 582), Kretschmer KZ 31, 414vv., Pedersen IF 5,85, Jokl poaty 37,93, Walde-Pokorny I 640, Walde-Hofmann I 1662 v., Pokorny 453, La Piana Studi ling. albanesi I 106, Hofmann REW 221, Vasmer REW I 300; me rezervë Boisacq 677v. e Berneker I 337. Më shumë dyshohet në një afëri me grupin got. *gasts*, sllav. e vj. kishtare *gostъ* „mik, mysafir“. Për shq. *i huaj* mendohet si bazë një **ghsen-* me shkallë vokalike të zgjatur. Vetëm Pisani (Miscellanea etimologica 344, Note di fonetica 30, Geolinguistica e indoeuropeo 239 = 349) nisët nga një bazë me *egzh-* „ex“, pra nga „i jashtëm“.

Ky barazim, semantikiisht në rregull, nga ana e fonetikës has në vështirësi të pakalueshme. Së pari te *i huaj* e te *duaj* e *muaj j*-ja fundore mbetet e paqartë, sh. shënimet tona në Li. Posn. VII 100 vv. Pastaj nuk është sigurtë që trajta me *h-* e cila vetëm ajo do të përligjet krahasimin me gr. **ξένοσ**, të jetë primarja. Pa *h* (*i uoj*) e ka fjalën rregullisht Buzuku. Për këto arsye afrimi me fjalën greke mbetet i dyshimtë.

У Чабеја је, дакле, знатно потпунија грађа, отуда и прецизније тумачење; пажња на језик староалбанских писаца – нарочито Бузукуа – пружа веома важан увид у то како је старија фаза језика изгледала и, отуда, и то који је примарни облик речи.

Чабејеви SE били су капитално дело албанске етимологије XX века, и једини етимолошки речник албанскога у том периоду, након 1950-их. (Осим Huld 1984, о коме је било речи изнад.) И данас су од изузетне важности сваком етимологу, и поред новијих етимолошких речника и студија.

4. Бардиљ Демирај, *Albanische Etymologien* (1997)

Бардиљ Демирај (Bardhyl Demiraj), професор албанологије на Универзитету Лудвига Максимилијана у Минхену, аутор је више десетина радова из области албанологије, међу којима се налази и етимолошки речник албанског језика (АЕ) на немачком језику. Међу другим радовима на пољу дијахроније истиче се и Demiraj 1997, сасвим нов и потпунији приступ систему бројева албанског језика у дијахронијској перспективи – не само на фонолошком плану, већ и на морфосинтактичкој равни (De Vaan 1999).

Демирајев АЕ није само етимолошки речник већ је једним својим делом и упоредноисторијска фонологија албанскога. Стр. 7–8 заузима предговор, стр. 9–13 попис скраћеница, а стр. 14–36 библиографија. Следи поглавље о самом речнику, с доста података и о албанском језику генерално (*Zur Einrichtung des etymologischen Glossars*, стр. 37–40). Двадесетак наредних страница заузима упоредноисторијска фонологија албанскога (*Die Vertretung des idg. Phonemsystems im Albanischen*, стр. 41–68); а највећи део књиге, који потом следи, заузима етимолошки речник (*Lemmata*, стр. 69–432). На крају књиге налази се индекс речи.

АЕ обухвата само наслеђене албанске речи; не бави се позајмљеницама млађим од праалбанскога стања. (То је резултат помака ове епохе, о којем смо говорили у уводу.) Према Демирају, има тачно петсто седамдесет и две такве лексеме:

Das etymologische Glossar enthält insgesamt 572 Stichwörter, die, wie bereits im Vorwort erwähnt, in den Nachschlagewerken der traditionellen Indogermanistik als altererbtes Wortgut der albanischen Sprache aufgenommen worden sind (АЕ: 37).

Једна одредница овако изгледа (АЕ: 192):

gjúm/ě, -i m. (Sg. tant.) (t., g.) “Schlaf”; woraus: *përgjúmem* v. (Refl.) “schläfrig sein”, *përgjúmësh* Adv. “schläfrig”, *gjúmásh* m. “Schlafmütze”, Adj. “schlafsuchtig” u. a. (s. FGJSSH). *gjúmě* ist mit gr. ύπνος “Schlaf”, aksl. сънь “ds.” uridentisch: **sup-no-* (Meyer EWA). Weitere Literatur bei Tagliavini AD 132; Mann 17 [1940] 15; Pok. 1048: Wz. **sup-* “schlafen”, Huld BAE 71f.

Речи су наведене стандардним правописом, а протумачене немачким преводом. Уза сваку лексему редовне су и морфолошке напомене, а увек је обележен и акценат. Након пописа речи од истог корена у албанском, дају се сродне речи из других језика и, коначно, праиндоевропска етимологија.

На тај начин, АЕ заправо уклапа албански језички материјал у индоевропску породицу; у коначници се налази праиндоевропски језик, а албански материјал је само пут, уз друге индоевропске језике, до реконструкције праин-

доевропског. Зато ће тек уз Орјолов речник (в. ниже) бити заокружена потпуна слика савременог стања албанске етимологије.

5. Владимир Орјол, *Albanian Etymological Dictionary* (1998)

Албаноолошки рад Владимира Орјола, дуг више деценија, у потпуности је заокружен објављивањем етимолошкога речника албанског (AED) и историјске граматике албанскога (Orel 2000). Оба ова Орјолова дела сасвим су иновативна у односу на претходнике, најпре јер се концентришу на једној ствари – реконструкцији праалбанскога, што је задатак који нико пре Орјола није у таквом опсегу подузео.

Орјолов АЕД садржи предговор (стр. IX–XIII), затим увод са генералним подацима о албанском језику и кратким прегледом историјске фонологије албанскога (*Introduction*, стр. XV–XXII), као и библиографију и индексе речи и значења. Сам речник заузима стр. 1–527. Речник је резултат дугогодишњег рада, како вели аутор:

The present Dictionary results from twenty years of my work in the field of Albanian etymology. A considerable number of my etymological studies were published as a series of articles on *Balkan etymologies*. Since 1985, I have been accumulating material for a comprehensive etymological dictionary of the Albanian language corresponding to contemporary standards applied to the works of this genre (AED: IX).

Орјол овде износи и идеју о реконструкцији праалбанског као примарном циљу упоредноисторијске граматике и етимологије албанскога језика, чинећи тако АЕД и својеврсним програмским манифестом:

The Dictionary is based on a certain view of the prehistory of Albanian. It is a purely etymological work; hence, its lack of interest in early Albanian texts (unless their data are, occasionally, of crucial etymological importance). As far as the inherited vocabulary is concerned, the Dictionary deals with three main stages in the development of the Albanian lexicon: Indo-European, Proto-Albanian and (contemporary) Albanian. While Indo-European in the framework of this book is treated as reconstructed for the latest period of its existence immediately preceding its disintegration and the appearance of the ancient Indo-European languages, particularly, as far as the phonetic history is concerned [...], Proto-Albanian language and reconstruction are relatively new concepts developed in my earlier publications. They denote a stage of development between Indo-European and (contemporary) Albanian *immediately preceding* the intensive linguistic contacts with Latin, i.e. before the I – II centuries C.E (AED: IX).

И нешто ниже, опет на сличан начин када говори о садржини речника:

The Dictionary includes the following layers of the contemporary Albanian vocabulary:

- (1) Inherited words of Indo-European origin;
- (2) Words of expressive origin, onomatopoeias and the like;
- (3) Loanwords from ancient Greek, Latin (and Romance), Slavic and other languages.

The approximate limit *post quem non* chosen in this Dictionary is X – XII century. Therefore, I did not include here most of the Italian, Rumanian, modern Greek and Turkish loanwords as well as many local and dialectal loans from Bulgarian, Macedonian and Serbo-Croatian (AED: XI).

Овако изгледају три суседне Орјолове одреднице (AED: 338), од којих свака припада по једној од трију група, тј. слојева албанскога вокабулара, које је Орјол изнад издвојио:

popël f. pl. *popla* ‘boulder, pebble’. A descriptive stem similar to that of OE *popel* ‘pebble’ and the like. ◇ САМАРДА II 73 (to Gk πομφόλυξ ‘water bubble’); JOKL *Studien* 72, LKUBA 215 (to IE *(s)phel- ‘to split’); ÇABEJ *St.* VII 222–223; Demiraj *AE* 329.

popull m. pl. *popuj* ‘people’. Borrowed from Lat *populus* id. (MIKLOSICH *Rom. Elemente* 51; MEYER *Wb.* 348). ◇ LANDI *Lat.* 107, 130, 145.

pordhë f. pl. *pordhë* ‘fart’. Continues PALb **pārdā* related to *pjerdh*. ◇ ÇABEJ *St.* VII 218.

Дакле, речи су наведене стандардном графијом (где се гегијски облик разликује, обично је наведен уз стандардни), не недостају морфолошке напомене, а увек када је реч наслеђена из праалбанскога, наводи се и реконструисани облик из прајезика.

Орјолов је речник, због таквог методолошког поступка и теоријског приступа, свакако иновативан у албанској етимологији. Може се рећи да АЕД, с резултатима дугогодишњих Орјолових студија о албанском језику који му претходе и који су у њега уткани, представља важну прекретницу у историји албанске етимологије.

6. Закључна разматрања

Током првог века и по албанске етимологије (од око 1850. до краја XX в.), остварен је знатан помак у науци, формирало се научно поље и дало вредне резултате. За ово време објављено је неколико мањих или већих етимолошких реч-

ника албанског језика, од којих смо овде анализирали четири кључна. Сваки је од тих речника померио границе науке унапред, кулминиравши у двама речницима објављеним на крају века, Демирајевом АЕ и Орјоловом АЕД. При том, док Демирај пружа посебан осврт на удео и положај албанскога језичког материјала у индоевропској језичкој заједници, те тиме расветљава индоевропску лексичку и морфолошку грађу из угла албанскога, Орјол пак системски приступа реконструкцији самога албанског прајезичкога стања.

Остају незаобилазни, дакако, и Мајеров EW, као својеврсно примарно дело како албаноолошке, тако и балканистичке етимологије и језичке контактологије, и Чабејеви SE, као на становити начин врстан наставак и допуна Мајерову етимолошком речнику, с обзиром на темељитији и обухватнији приступ лексичкој грађи албанскога језика и његових дијалеката, али и прецизније тумачење етимологије и реконструкцију старијих облика лексема. Мада неки нерешени проблеми и контроверзе и даље опстају (нпр. речи и топоними с иницијалним акцентом, неке речи с иницијалним *z-* као *zemër* и сл.), албанска етимологија данас представља ретко заокружено и плодно поље у оквиру индоевропских језичких студија.

РЕЧНИЦИ

- АЕ: Demiraj, B. (1997). *Albanische Etymologien*. Amsterdam: Rodopi.
 АЕД: Orel, V. (1998). *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.
 EW: Meyer, G. (1891). *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Trühner.
 SE: Çabej, E. (1976). *Studime etimologjike në fushë të shqipës. Studime gjuhësore*, I–II. Prishtinë: Rilindja.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић, Х. (1959). *Историја арбанашког језика*. Сарајево: Научно друштво БиХ.
 Десницкая, А. (1968). *Албанский язык и его диалекты*. Ленинград: Наука.
 Орел, В. (1989). *Сравнительно-историческая грамматика албанского языка: фонетика и морфология*. Докторска дисертација. Москва: Институт славяноведения и балканистики.
 Станишић, В. (2006). *Увод у индоевропску филологију*. Београд: Чигоја.
 *
 Ајети, I. (1976). Dy fjalë për opusin e E. Çabejt. In: Çabej, E., *Studime gjuhësore*, I. Prishtinë: Rilindja.
 Baldi, P. (1983). *An Introduction to the Indo-European Languages*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
 Baliu, V. (2001). *Gustav Majeri dhe albanologjia*. Tiranë: Argeta-LMG.

- Bopp, F. (1816). *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt: Andreäischen.
- Bopp, F. (1833). *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen*, I. Berlin: Ferdinand Dümmler.
- Bopp, F. (1855). *Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen*. Berlin: Stargardt.
- Çabej, E. (1957). Gjendja e sotme e etimologjisë së gjuhës shqipe. *Nëntori*. IV (8): 194–196.
- De Vaan, M. (1999). s. t. *Kratylos*. 44: 87–93.
- De Vaan, M. (2004). PIE *e in Albanian. *Die Sprache*. 44 (1): 70–85.
- Demiraj, B. (1997). *Sistemi i numërimit të gjuhës shqipe: vështrim diakronik*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- Demiraj, Sh. (1989). *Gjuha shqipe dhe historia e saj*. Prishtinë: Rilindja.
- Elsie, R. (2004). *Historical Dictionary of Kosova*. Lanham: Scarecrow Press.
- Friedman, V. (1985). s. t. *The Slavic and East European Journal*. 29 (4): 494–496.
- Hamp, E. (1957). Two Notes on Albanian. *Language*. 33 (4), 530–532.
- Hamp, E. (1966). The Position of Albanian. In: Birnbaum, H. & J. Puhvel (eds.), *Ancient Indo-European Dialects*. 97–119. Los Angeles: California University Press.
- Huld, M. (1984). *Basic Albanian Etymologies*. Columbus: Slavica.
- Ivić, M. (2001). *Pravci u lingvistici*, I. Beograd: XX vek.
- Jokl, N. (1911). *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*. Wien: A. Hölder.
- Joseph, B., K. L. Maynard (2000). Hamp Lectures on the Albanian Language. *Indo-European Studies Bulletin*. 9: 25–27.
- Kastrati, J. (1980). *Histori e gramatologjisë shqiptare (1635–1944)*. Prishtinë: Rilindja.
- Koerner, E. F. K. (1986). Kruzewski's contribution to general linguistic theory. In: Kastovsky, D. & A. Szwedek (eds.), *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries*, I. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kortlandt, F. (1987). PIE. *s in Albanian. In: Barentsen, A. A., B. M. Groen & R. Sprenger (eds.), *Dutch Studies in South Slavic and Balkan Linguistics*. 219–226. Amsterdam: Rodopi.
- Kortlandt, F. (1996). PIE. *j in Albanian. In: Barentsen, A. A., B. M. Groen, J. Schaeken & R. Sprenger (eds.), *Studies in South Slavic and Balkan Linguistics*. 173–176. Amsterdam: Rodopi.
- Mann, S. (1950). The Indo-European Vowels in Albanian. *Language*. 26 (3): 379–388.
- Mann, S. (1952). The Indo-European Consonants in Albanian. *Language*. 28 (1): 31–40.
- Mann, S. (1977). *An Albanian Historical Grammar*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Meier-Brügger, M., M. Fritz & M. Mayrhofer (2003). *Indo-European Linguistics*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Meyer, G. (1884). Über die Stellung des Albanesischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*. 8: 185–195.
- Meyer, G. (1888). *Kurzgefasste albanesische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Leipzig: Breitkopf e Härtel.
- Miklosich, F. (1870). *Albanische Forschungen*, I: *Die slavischen Elemente im Albanischen*. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei.
- Orel, V. (2000). *A Concise Historical Grammar of the Albanian Language: Reconstruction of Proto-Albanian*. Leiden: Brill.

- Pedersen, H. (1894). Bidrag til den albanesiske sproghistorie. In: *Festskrift til Vilhelm Thomsen fra disciple*. 246–257. København: Gyldendal.
- Pedersen, H. (1900). Die Gutturale im Albanesischen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*. 36: 277–340.
- Sampson, G. (1980). *Schools of Linguistics*. Stanford: Stanford University Press.
- Sandfeld, K. (1930). *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*. Paris: É. Champion.
- Schleicher, A. (1850). *Die Sprachen Europas in vergleichender Übersicht*. Bonn: HB König.
- Tucović, D. (1946). *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd: Kultura.

Ђорђе Божовић

ETYMOLOGICAL DICTIONARIES OF THE ALBANIAN LANGUAGE

Summary

The paper deals with the development of etymological studies in the field of Albanian language, focusing on four selected etymological dictionaries of Albanian: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache* by Gustav Meyer (1891), *Studime etimologjike në fushë të shqipes* by Eqrem Çabej (1976), *Albanische Etymologien* by Bardhyl Demiraj (1997) and *Albanian Etymological Dictionary* by Vladimir Orel (1998). The contents, methodology and theoretical context of all four dictionaries are analyzed, both individually and in mutual comparison. The paper estimates the state of art of the diachronic linguistics of Albanian and Indo-European at the moment of publication of the aforementioned dictionaries, as well as their contribution to Albanian and Indo-European etymological studies. The dictionaries were analyzed chronologically, in an attempt to sketch out the development of etymological studies of the Albanian language during the 19th and the 20th centuries, i.e. during the century-and-a-half-long period encompassed by the paper, as illustrated by the four selected etymological dictionaries of the Albanian language.

Key words: historical linguistics, Albanian language, etymological dictionaries.

Ђорђе Божовић, асистент
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за општу лингвистику
 Студентски трг 3
 11000 Београд
 Србија
 Имејл: djordje.bozovic@fil.bg.ac.rs